

भारतीय संविधानातील मूल्ये - शोध व बोध

भारतीय राज्यघटना हा आजचा आपला स्मृतिग्रंथ आहे. याज्ञवल्क्य-स्मृती, पाराशरस्मृती, मनुस्मृती इत्यादि पारंपारिक स्मृतिग्रंथ आज कालबाह्य आहेत. पुनरुज्जीवन व प्रबोधनाच्या तत्त्वज्ञानाने आपल्याला प्रकाश दाखविला. भारतामध्ये सामाजिक अभियांत्रिकीकरणाला प्रारंभ गेल्या शतकाच्या पहिल्या दशकापासून सुरू झाला. धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय अशा त्रिविध क्षेत्रात सुधारणेचा विशेष पाया रचला जाऊ लागला. समाजाच्या पुनर्बांधणीला सुरुवात झाली. सामाजिक सुधारणेबरोबरच राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी विविध मार्गाने प्रयत्न सुरू झाले. मंदगतीने का होईना पण सामाजिक सुधारणा होऊ लागली. आर्थिक सुधारणेकडे मात्र पूर्ण दुर्लक्ष झाले. राजकीय लोकशाही हे आपले उद्दिष्ट होते. परंतु राजकीय व सामाजिक लोकशाहीचा पाया असलेल्या आर्थिक लोकशाहीला मात्र विशेष स्पर्श झाला नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळात राष्ट्रीय नेत्यांचे उद्दिष्ट राजकीय, सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचे होते. त्यासाठी स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करण्यास प्रारंभ स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच सुरू झालेला होता. इ. स. १९४२च्या चळवळीच्या वेळी अखिल भारतीय काँग्रेसने स्वातंत्र्यासाठी चाललेल्या चळवळीचे उद्दिष्ट कथन करणारा ठरावही संमत केला होता. विविध साधनांनी व मार्गांनी परकीय आक्रमणाविरुद्ध भारताचे संरक्षण करणे व शेतकरी, कामगार, कमकुवत वर्ग, दलित वर्ग यांच्या विमोचनासाठी प्रयत्न करणे यांचा उल्लेख या ठरावात होता. त्यानंतर चार वर्षांनी घटनासमिती तयार झाली. त्यावेळी भारतीयांची लक्ष्यस्थिती भारतीय समाजाची पुनर्रचना समताधिष्ठित करून समाजवादाकडे वाटचाल करणे ही होती. आजही तीच आहे. भारताची वाटचाल अंतिमतः समाजवादी समाजरचनेकडे झाली पाहिजे. व त्यादृष्टीने लक्ष्यस्थिती वस्तुस्थितीशी विसंगत असेल तर वस्तुस्थितीत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे असे त्यावेळच्या थोर नेत्यांना वाटत होते.

दोन वर्षे, ११ महिने आणि १७ दिवसांच्या अविरत श्रमानंतर तयार

झालेले भारतीय संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी अस्तित्वात आले. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' ही भारतीयांची ईश्वराला आळवणी शतकानुशतकाची आहे. व्यक्तिगत पातळीवरील ही प्रार्थना सामाजिक पातळीवर नेणे आवश्यक होते. केवळ काही व्यक्ती नव्हेत, केवळ काही वर्ग नव्हेत तर संपूर्ण समाज तेजोमय होणे आवश्यक होते. ही जाणीव प्रबोधनानंतरची होती. या जाणिवेला वास्तवरूप देणे आवश्यक होते. या प्रयत्नाला प्रारंभ झाल्यानंतर तब्बल दीडशे वर्षांनी दीपस्तंभ म्हणून भारताचे संविधान तयार झाले. सामाजिक-आर्थिक न्यायासाठी समाजवाद, राजकीय न्यायासाठी लोकशाही तर सर्वच नागरिकांकडे समतेच्या भूमिकेतून पहाण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांचा स्वीकार करण्यात आला. घटनेच्या प्रास्ताविकेत स्वातंत्र्य, समता, सामाजिक-आर्थिक-राजकीय न्याय, भ्रातृभाव, धर्मनिरपेक्षता इत्यादी आधुनिक मूल्यांचा उल्लेख आहे. ही आजची आपली अधिकृत मूल्ये आहेत. अधिकृत म्हणावयाचे ते एवढ्याचसाठी की जी राज्यघटना भारतीय जनतेने तयार करून स्वीकारलेली आहे त्या राज्यघटनेने घोषित केलेली ही मूल्ये आहेत. घटनेमध्ये या मूल्यांचा केवळ उल्लेख आहे असे नाही तर त्यांच्या परिपूर्तेची तरतूदही घटनाकर्त्यांनी केलेली आहे. या मूल्यांचा व त्यांच्या तरतुदींचा चिकित्सक अभ्यास विविध दृष्टिकोनातून करता येतो. त्यातील तीन प्रमुख अंगे म्हणजे १) घटनांतर्गत मूल्यांची तात्त्विक चिकित्सा करणे २) घटनांतर्गत मूल्यव्यवस्थेच्या मांडणीमधून निर्माण झालेल्या विसंगती निदर्शनास आणून देणे. ३) पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवरून आधुनिक मूल्यांचा अभ्यास करणे. परंपरेतील त्याज्य भाग निश्चित करणे, स्वीकारार्ह मूल्ये निश्चित करून त्यावर आधुनिक मूल्यांचा इमला उभा करणे. प्रस्तुत लेखात भारतातील प्राचीन मूल्यव्यवस्थेतील कालबाह्य मूल्ये दर्शविली आहेत व भारतीय संविधानातील आधुनिक मूल्यांचे दिग्दर्शन करून त्यांच्या मांडणीमधील विसंवाद स्पष्ट केला आहे.

भारतीय संविधानाच्या अभ्यासाचा दृष्टिकोन कोणताही असला तरी दोन मूलभूत तत्त्वे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. एक म्हणजे कोणतीही राज्यघटना केवळ संधी उपलब्ध करून देत असते, मूल्यांची तरतूद करून ठेवते, सामाजिक-सुधारणा, सामाजिक शांततामय क्रांती यांची शक्यता निर्माण करून ठेवते, पण ती अभिप्रेत सामाजिक क्रांतीची शाश्वती नसते. संविधानाचे उद्दिष्ट व त्यातील तरतुदी कार्यवाहीत आणणे सर्वस्वी ती अमलात आणणाऱ्या राजकीय-सामाजिक

शक्तींची असते. कायदेमंडळ, न्यायमंडळ व कार्यकारीमंडळ या सर्वोच्च स्तरावरील संस्थांची असते. दुसरे म्हणजे मानवी जीवनाच्या संबंदात माणसाची प्रतिष्ठा राखणे हे कोणत्याही राज्यव्यवस्थेचे अंतिम उद्दिष्ट असले पाहिजे व हेच सर्वोच्च मानवी मूल्य ठरले पाहिजे. साधनांची शुचिर्भूतता, योग्यायोग्यता उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या संदर्भातून ठरावयास पाहिजे.

मानवी प्रतिष्ठेसाठी स्वातंत्र्य, समता व सामाजिक न्याय हे तिन्ही अनिवार्य असतात. मानवी प्रतिष्ठेसाठीच आर्थिक पातळीवर निर्बंध व सक्ती पाहिजे तर आत्मप्रकटीकरणाच्या स्तरावर स्वातंत्र्य हवे. प्रत्येकाच्या मूलभूत जैविक गरजांची पूर्तता करणे हे समता तत्त्वाचेच एक अंग आहे. यासाठी आर्थिकसमता व आर्थिकन्याय मिळाला पाहिजे. स्वातंत्र्योपभोगाची मूलभूत अट म्हणजे आर्थिक समता आहे. यासाठी नवकोटीनारायण आणि दारिद्रीनारायण यांच्यातील दरी बहुतांशी बुजवली पाहिजे. म्हणजेच 'सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु। सर्वे सन्तु निरामयाः।' साध्य होईल. यासाठी पुढील चतुःसूत्री कार्यान्वित झाली पाहिजे :

१) जीवनचरितार्थासाठी पुरेशी साधने उपलब्ध करून देणे २) संपत्तीचे न्याय्य विभाजन करणे. ३) रोजगाराचा हक्क प्राप्त करून देणे व ४) चांगले जीवन जगण्यास अनुकूल असे वातावरण निर्माण करून देणे.

- १ -

संविधानांतर्गत आधुनिक मूल्यव्यवस्थेचा परंपरागत मूल्यव्यवस्थेच्या संदर्भातून विचार करित असताना परंपरा व आधुनिकता या संकल्पना काय दर्शवितात, पारंपरिक भारतीयविचार व आधुनिक भारतीयविचार यांच्यामुळे कोणत्या समस्या निर्माण होतात, समाजाची नवी चौकट बांधताना येणाऱ्या अडचणी कोणत्या, पारंपरिक विचार व आधुनिक विचार यांच्यात समन्वय साधणे शक्य आहे का, असेल तर समन्वय कुठपर्यंत साधता येईल, भारतीय आणि विशेषतः वैदिक अगर हिंदू परंपरेतील विचार आधुनिक विचारतरत्वाशी व मूल्यव्यवस्थेशी कितपत सुसंगत आहेत, आधुनिकतेच्या संदर्भात परंपरेतील त्याज्य भाग कोणता, जीवनविषयक नव्या दृष्टिकोनात आणि विशेषतः भारतीय संविधानात विशद केलेल्या आणि भारतीयांनी स्वीकृत केलेल्या आधुनिक मानवीमूल्यांशी पारंपरिक मूल्ये विरोधी आहेत का ? कोणती मूल्ये विसंगत आहेत, घटनेत नमूद केलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी परंपरेतील कशाला फाटा दिला पाहिजे ? संविधानामध्ये काही बदल करणे आवश्यक आहे का ? तीन

‘आर’मधील म्हणजेच पुनरुज्जीवनवाद (रिव्हायव्हॅलिझम), सुधारणा (रिफॉर्मेशन) आणि क्रांती (रिव्होल्यूशन) यांमधील कोणता मार्ग भारताच्या वैचारिक व व्यावहारिक वातावरणाला पोषक आहे यासंबंधी विचार झाल्यास भारतातील दुसऱ्या प्रबोधनाच्या दृष्टीने एक नवी दिशा मिळू शकेल.

प्रथमच हे लक्षात घेतले पाहिजे की परंपरा व आधुनिकता या संकल्पना एका अर्थाने सापेक्ष आहेत. आजची परंपरा एकेकाळी नवता म्हणजेच आधुनिकता असते तर आजची नवता कालांतराने परंपरेत विलीन होते. असे असले तरी परंपरा व आधुनिकता या संकल्पना स्पष्ट करता येणार नाही असे नाही. परंपरेत सामाजिक संचित येते, त्यामध्ये मूल्यगर्भता जाणवते, स्थल-कालाधिष्ठित सातत्याची जाणीव असते, परंपरेतून गतिशीलता प्रत्ययास येत असते. असे म्हटले जाते की मानवी जीवनाच्या विशिष्ट अशा एकजातीय क्षेत्रातील भूतकालीन घटनांनी निर्माण केलेली मूल्यगर्भ व गतिशील चैतन्यावस्था म्हणजे परंपरा होय. तर परंपरागत घटकांच्या मूल्यमापनात बदल घडवून आणणारा व आपले विशिष्ट ऐतिहासिक कार्य संपत असतानाच परंपरेशी एकरूप होणारा अनिवार्य उन्मेष म्हणजे आधुनिकता होय. वास्तव सामाजिक परिस्थितीचा परिपाक म्हणजे आधुनिकता असते.

परंपरा व आधुनिकता यात एक प्रकारची आंतरिक संगती असते. या दोहोंचीही चार महत्त्वपूर्ण अंगे असतात. एक म्हणजे विचारविश्व अगर विचारप्रणाली. विचारप्रणालीच्या सहाय्याने माणूस आपले जीवन अर्थपूर्ण करतो, जीवन कृतार्थ बनविण्याचा प्रयत्न करतो. दुसरे अंग म्हणजे मूल्यव्यवस्था. यामध्ये सद्गुणांचा व इतर नीतितत्त्वांचाही समावेश होतो. मूल्यव्यवस्थेमुळे एकूण व्यक्ती व समाजजीवनात हितकर काय आहे व अहितकर काय आहे, चांगले काय आहे व वाईट काय आहे, महत्त्वपूर्ण काय आहे व गौण काय आहे, अधिक स्वीकारार्ह काय आहे याबाबतचे ज्ञान माणसाला होते. तिसरे अंग म्हणजे मूल्यांची कृतिप्रवणता. यामुळे व्यक्ती व समाजजीवन सुदृढ व सुसंवादी बनण्यास सहाय्य होते. आणि चौथे अंग हे सांप्रत सामाजिक संस्थांचे असते. अखिल विश्व, जगत् व मानव यांच्याबाबतीतल्या स्वतःच्या कल्पनांना अनुसरून चांगल्या जीवनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न माणसे अशा संस्थांच्या द्वारा करित असतात. या चार घटकांचा जो एक आकृतिबंध तयार होतो त्यात माणूस आपले जीवन जगतो व जीवनाला सार्थ करतो. या चार घटकांमुळे माणसाच्या जीवनाला एक

दिशा मिळते. त्यानुसारच समाजाशी व सृष्टीशी त्याची आंतरक्रिया घडते. म्हणूनच परंपरा व आधुनिकता अभ्यासत असताना ही चारही अंगे लक्षात घ्यावी लागतात.

या वैचारिक पार्श्वभूमीवर पारंपरिक भारतीय विचार, त्यात झालेले बदल, होऊ घातलेले बदल यांचा विचार झाला पाहिजे. जगतासंबंधी पारंपरिक भारतीय विचार प्रायः ब्रह्मतत्त्व-सगुण-निर्गुण ब्रह्म-माया, कर्मसिद्धांत, पुनर्जन्म व मोक्ष या तत्त्वांवर आधारित आहे. या विचारसरणीला काही अपवाद (उदा. चार्वाकांसारख्यांची शुद्ध जडवादी व भौतिकवादी विचारधारा) असले तरी मूळ प्रभाव अद्वैताचा, कर्मसिद्धांताचा, पुनर्जन्म व मोक्षाचा आहे, हीच पारमार्थिकता. इथली नैतिक तत्त्वे व मूल्यप्रणालीही प्रायः पारमार्थिकतेच्या अनुषंगाने चर्चिली गेलेली आहेत. ऐहिक जीवनाशी निगडित मूल्यांना येथे गौण स्थान आहे. विश्वातील ऋततत्त्व आणि त्या अनुषंगाने त्या ओघातच झालेली समाजनिर्मिती व समाजव्यवस्था यांचा विचार भारतीय परंपरेत आहे. व्यष्टी, समष्टी, सृष्टी यांचा स्रोत ऋततत्त्वात आहे आणि या सर्वांचे अधिष्ठान परमेष्टीमध्ये आहे. भारतीय संस्कृतीत माणसाचा विचार शकल स्वरूपात म्हणजे तुटकरीत्या न करता सकल-सर्वस्पर्शी दृष्टीने केलेला आहे. मानवी जीवनाचा पूर्णांगाने अभ्यास करणारी भारतीय संस्कृती व भारतीय विचारधारा निश्चितच उदात्त आहे.

परंतु ऋततत्त्वाला अनुसरून तयार झालेली पारंपरिक भारतीय समाजव्यवस्था, जी सामान्यपणे हिंदू समाजव्यवस्था म्हणून मानली जाते ती बंदिस्त व आग्रही स्वरूपाची आहे. विषमताधारित चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतून कालांतराने जातिव्यवस्था निर्माण झाली. परिणामी व्यक्तीचे व्यक्तित्व मारले जाऊन व्यक्तिविकास कुंठित झाला. जातिव्यवस्थेच्या मजबूत भिंतीमुळे समाजाचा विकास थंडावला. विकासाची गती स्थिरावली. वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेची प्राचीन चौकट आज कालबाह्य व हानिकारक आहे. आजच्या समाजजीवनाशी ती विसंगत आहे. म्हणून त्याज्यच ठरविली पाहिजे. पण बंदिस्त समाजातील चार पुरुषार्थांशी निगडित अशा चार आश्रमांची व्यवस्थासुद्धा आज कालबाह्य म्हणून त्याज्यच आहे. प्राचीन चतुर्विध पुरुषार्थ कल्पनेतील त्रिविध पुरुषार्थ म्हणजेच धर्म, अर्थ व काम आधुनिक काळातही सुसंगतच ठरणार आहेत. धर्मार्थकाम यांना सोडचिठ्ठी दिल्यास मानवी जीवन सफल होणार नाही. ऐहिक जगात साधावयाचे हे पुरुषार्थ असून पूर्णपणे विवेकाधारित आहेत.

ऋणकल्पनेची आज विशेष गरज आहे. ऋणाधारित व कर्तव्याधिष्ठित प्राचीन हिंदू न्यायशास्त्राला हक्कांची जोड मात्र दिली गेली पाहिजे. पण हक्कांचे स्तोम माजवून कर्तव्याकडे पाठ फिरविणे आधुनिकतेतही समाजव्यवस्थेच्या विरोधी ठरणार आहे. आजची नवी दृष्टी धर्मनिरपेक्ष असली तरी या नव्या दृष्टीतही कर्तव्याभिमुखतेला अग्रस्थान देणे आवश्यक आहे. सेक्यूलर दृष्टी ऐहिक जगाला माया मानून अशा जगाकडे पाठ फिरविण्यास सांगत नाही. उलट सम्यक् साधनांच्या सहाय्याने जगताच्या प्रपंचाची भरभराट करण्यावर भर देते. अशा सेक्यूलर जगातही प्राचीन ऋणकल्पनेचे पुनरुज्जीवन आवश्यक आहे. परंतु अशी ऋण अगर कर्तव्य कल्पना वर्ण अगर जातीशी नव्हे तर समाज व राष्ट्रजीवनाशी संबंधित असली पाहिजे.

प्राचीन हिंदू समाजव्यवस्थेत समाजातील प्रत्येकासाठी दोन प्रकारचे धर्म सांगितलेले आहेत. साधारण धर्म आणि विशिष्ट धर्म. ही प्राचीनांची मूल्यव्यवस्था आहे. साधारण धर्म ही समाजातील प्रत्येक वर्गातील प्रत्येक व्यक्तीने आचरणात आणली पाहिजे यासाठी घालून दिलेली एक नैतिक संहिताच आहे. त्यात सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, दया, क्षमा, शील, करुणा, आत्मसंयम, सहिष्णुता, अनासक्ती, सत्कर्माचरण, अतिथिसेवा, ज्ञानसेवा, प्रज्ञाप्रेम, इन्द्रियनिग्रह इत्यादींचा समावेश आहे. ही मूल्ये अचल व शाश्वत आहेत. आजही हे साधारण धर्म स्वीकारार्ह व अनुकरणार्ह आहेत. परंतु परंपरा नष्ट करू पहाणारे या मूल्यांकडेही डोळेझाक करताना दिसतात. त्यामुळे माणुसकीचा झरा आटत चाललेला आहे की काय असे वाटू लागते. समाजातील प्रत्येक समूहासाठी विशिष्ट धर्म सांगितलेले आहेत. उदा. वर्णधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म इ. परंतु आज वर्ण व जातीच कालबाह्य म्हणून त्याज्य ठरविणे आवश्यक असल्याने यांच्याशी निगडित विशिष्ट धर्म सांगणारी मूल्ये हानिकारक म्हणून नष्ट केली पाहिजेत. विशिष्ट धर्मांत सांगितलेली आचारसंहिता ही अशाश्वत व चल असते. हे लक्षात न घेता त्यांचे स्तोम अधिक माजू लागले, आणि साधारण धर्माकडे दुर्लक्ष होऊ लागले की समाज विस्कळित होऊन त्याचा नाश होऊ लागतो.

परंपरेची नाळ न तोडता भारतीय समाजाला आधुनिक व्हावयाचे असेल तर परंपरेतील कालबाह्य घटकांचा व मूल्यांचा त्याग केला पाहिजे. आधुनिकतेची मर्मस्थळे लक्षात घेऊन समाजव्यवस्थेत बदल व समाजाची पुनर्रचना केली पाहिजे. कालबाह्य घटकांचा उल्लेख वर केलेलाच आहे. व्यक्तिनिष्ठता,

व्यक्तिप्रतिष्ठा, समतादृष्टी, व्यक्तिस्वातंत्र्य, चौकसबुद्धी, विवेक, डोळसपणा, सामाजिक-आर्थिक-राजकीय न्यायबुद्धी, भौतिक जगाच्या विशिष्ट संदर्भातून आत्मौपम्यबुद्धी म्हणजेच बंधुता, सत्याचा निरंतर शोध ही सर्व आधुनिकतेची मर्मस्थळे आहेत. ही आधुनिकतेची लक्षणे आहेत. ही आधुनिक मूल्ये लक्षात घेऊनच भारतामध्ये विविध क्षेत्रात सुधारणेला प्रारंभ गेल्या शतकापासून झाला. हा सुधारणावादच भारताला आधुनिक बनवू शकेल. भारतात व्यक्ती व समाजजीवनात शांततामय क्रांती घडवून आणणे आवश्यक आहे. रक्तरंजित क्रांती भारतीय संस्कृती व विचारधारेत नाही. ती असूही नये.

- २ -

प्रबोधनामुळे जागृती आलेल्या स्वतंत्र भारतात नवी मूल्ये आत्मसात करणारी आधुनिक राज्यघटना तयार करण्यात आली. त्यात आधुनिकतेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात. ती म्हणजे लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, एक नागरिकत्व, संघराज्यात्मक संरचना, मूलभूत हक्क व मूलभूत कर्तव्ये. (यातील धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद व मूलभूत कर्तव्ये १९७६ मधील ४२ व्या घटना दुरुस्तीनुसार घटनेत समाविष्ट झालेली आहेत.)

भारताचे संविधान म्हणजे एक आधुनिक मूल्यव्यवस्थाच आहे. घटनेच्या चौकटीत ही मूल्ये विविध ठिकाणी समाविष्ट केलेली आहेत. काही मूल्ये प्रास्ताविकेत आहेत. त्यांना राष्ट्रीय अंतिम साध्ये किंवा राष्ट्रीय संस्कृतीची आदर्शवादी चौकट असे म्हणता येईल. यातील किमान काही मूल्ये राज्यसंस्थेने कार्यान्वित केली पाहिजेत. राज्यसंस्थेने बंधनकारक म्हणून कार्यान्वित करावयाच्या कार्यक्रमाचे दिग्दर्शन मार्गदर्शक तत्वात घटनाकर्त्यांनी केलेले आहे. या बाबतीत नागरिकांनीसुद्धा समाज व राज्याच्या संदर्भात आपली कर्तव्ये पार पाडली पाहिजेत. हीच घटनेत अंतर्भूत असलेली मूलभूत कर्तव्ये होत. नागरिकांचे व्यक्तिगत जीवन कृतार्थ व्हावे, त्यांना आत्मप्रकटीकरणात पूर्ण वाव मिळावा, त्यांचे विचार-आचार-अनुभव व्यक्त करण्यास मुक्त संधी मिळावी म्हणून घटनेमध्ये कांही भाग पवित्र, अनुल्लंघ्य, अपरिवर्तनीय ठेवावा लागतो. राज्याला त्यामध्ये हस्तक्षेप करण्यास मज्जाव करावा लागतो. आपल्या संविधानातील ही मूल्ये मूलभूत हक्कांच्या रूपाने आलेली आहेत. मूल्यांची संपूर्ण घटनात्मक चौकट ही आधुनिकतेला अनुसरून तयार करण्यात आलेली आहे. लोकशाही, समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता ही आधुनिक महामूल्ये आहेत, त्या अंतर्गत इतर

आधुनिक मूल्ये विचारात घेण्यात आलेली आहेत. ही मूल्ये प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरली पाहिजेत. ती कार्यान्वित झाली पाहिजेत, नागरिकांचे हित अबाधित राहिले पाहिजे म्हणून घटनेच्या संरचनेमध्येच तशी तरतूद करावी लागते. अशी तरतूदही विधिमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळ यांच्या रूपाने घटनाकर्त्यांनी करून ठेवलेली आहे. आधुनिक मानवी मूल्ये व त्यांच्या कार्यान्विततेची तरतूद यांची एक आदर्शवत् राजकीय संस्कृती आपल्या संविधानात प्रतिबिंबित झालेली आहे. त्यामुळे थोडेसे पारंपरिक भाषेत बोलावयाचे झाल्यास भारतीय संविधान म्हणजे धर्मनीती, दण्डनीती आणि राजनीती यांचा एक सुरेख संगम आहे. धर्मनीतीचा संबंध घटनेच्या प्रास्ताविकेतील आदर्शवादी मूल्यव्यवस्थेशी म्हणजेच लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, मानवी प्रतिष्ठा आणि मूलभूत कर्तव्ये यांच्याशी येतो. नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे जतन व्हावे पण त्याचबरोबर आपल्या हक्क अंगर स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असताना नागरिक स्वैराचार करणार नाहीत, सार्वजनिक हित, शांतता व सुव्यवस्था यांना बाधा आणणार नाहीत याची दक्षता घेण्यासाठी संविधान राज्यसंस्थेवर काही निर्बंध घालते, पण त्याचबरोबर काही विशेष अधिकारही देते. हीच दण्डनीती आहे असे म्हणता येईल. यालाच निर्बंधात्मक किंवा नियामक अंग असेही म्हणता येते. घटनाकर्त्यांनी लोककल्याणार्थ करावयाच्या कामांची यादी देऊन ती कार्यान्वित करण्याची जबाबदारी केंद्र व राज्य सरकारवर सोपविलेली आहे. उदा. मार्गदर्शक तत्त्वे व सूची. यालाच राजनीती किंवा राजधर्म असे म्हणता येईल.

वर वर्णन केल्यानुसार आधुनिक मूल्यांनी युक्त अशी राज्यघटना तयार करित असताना कर्त्यांसमोर अनेक समस्या होत्या. व्यक्तिहित व समाजहित, व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांची जोपासना व सार्वजनिक हित, धार्मिक स्वातंत्र्य व धर्मनिरपेक्षता, खाजगी मालमत्तेचे रक्षण व समाजवाद, संधीची समानता व दुर्बल समाजाच्या पुनरुत्थानासाठी सामाजिक-आर्थिक न्याय, या प्रत्येक जोडीमध्ये समतोल साधावयाचा होता. त्यादृष्टीने तयार झालेली घटना तडजोडीची संहिता म्हणून पुढे आली. त्यात विसंगतीही निर्माण झाल्या. 'तडजोडीच्या संहितेत विसंगतीही अनिवार्य असतात. हळूहळू घटनेच्या मूल्यव्यवस्थेतील विसंगती निदर्शनास येऊ लागल्या. खुद्द लोकसभेत काही सदस्यांनी आपली घटना म्हणजे 'विसंवादांचा पुंजका' (बंडल ऑफ कॉन्ट्रॅडिक्शन्स) आहे अशी टीकाही

केली.^१ ज्या परिस्थितीत घटनाकर्त्यांना सर्वसमावेशक दृष्टी ठेवून घटना तयार करावी लागली त्या स्थितीत अशी राज्यघटना योग्यही असेल. पण आजही ती जशीच्या तशीच ठेवण्याचा आग्रह धरणे विवेकाचे ठरणार नाही. विसंवादांचा शोध घेऊन संविधानाला जास्तीतजास्त सुसंवादी व शुद्ध करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

संविधानामधील विसंवाद विविधांगी आहे व तो विविध ठिकाणी आढळतो. एका बाजूला प्रास्ताविकातील उद्दिष्टे तर दुसऱ्या बाजूला मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वांमध्ये केलेली तरतूद यांच्यात विसंगती आहे. तसेच मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यात विसंगती आहे, मूलभूत हक्क व मूलभूत कर्तव्ये यांच्यातही विसंगती आहे. सर्वच विसंगती प्रस्तुत लेखात सविस्तर दाखवून देणे शक्य नाही. तथापि काही विसंवाद येथे स्पष्ट केलेले आहेत.

घटनेच्या प्रास्ताविकेत व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता व एकात्मता यांची हमी आहे. धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, सामाजिक-आर्थिक-राजकीय न्याय, आविष्कार, श्रद्धा, पूजा यांचे स्वातंत्र्य, दर्जा व संधीची समानता व बंधुता या उच्च मूल्यांचे आश्वासन देण्यात आलेले आहे. परंतु या आदर्शभूत तत्वांच्या अंमलबजावणीची तरतूद करताना मात्र विसंगती निर्माण झालेली आहे. प्रथमतःच हे लक्षात घेतले पाहिजे की घटनाकर्त्यांनी मूलभूत हक्कांना न्यायप्रविष्टताक्षम तर मार्गदर्शक तत्वांना न्यायप्रविष्टताअक्षम असा दर्जा दिला आहे. समाजवादाचा जयघोष प्रास्ताविकेत तर त्यासाठी आवश्यक अशा तरतुदी मात्र मार्गदर्शक तत्वात करून ठेवल्या. उदा. अनुच्छेद ३९ मध्ये उपजीविकेच्या साधनांचा अधिकार, भौतिक साधनसंपत्तीचे जनसामान्यांच्या हिताला अनुसरून योग्य वाटप, संपत्तीचा एकाच ठिकाणी संचय होऊ न देणे इत्यादींची तरतूद आहे तर अनुच्छेद ४१ मध्ये रोजगाराचा अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार यांचा निर्देश आहे. अशा प्रकारची सर्व तत्त्वे समाजवादी आहेत. पण त्यांना न्यायालयकक्षाबाह्य ठेऊन निःसत्व करून टाकले. त्यांच्यातील प्राणच काढून घेतला. मग नागरिक दाद कोणाकडे मागणार ? घटनेच्या विभाग ३ मध्ये नागरिकांना मूलभूत हक्क दिले. ते हक्क न्यायालयकक्षांतर्गत ठेवले. पण या हक्कांचा उपभोग घेण्यासाठी आवश्यक अशा भौतिक गरजांच्या पूर्ततेची तरतूद मात्र मार्गदर्शक तत्वात केली. परिणामी प्रास्ताविकेतील मानवी मूल्ये व मूलभूत हक्क ही सर्व सधन लोकांची निरंकुश मालमत्ता झाली. निर्धन मात्र त्यापासून वंचित

२२/बी.आर. जोशी

झाले. 'भुकेले स्वतंत्र नसतात' असे अमेरिकेचे माजी राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट यांनी म्हटलेले आहे.

प्रास्ताविकेत प्रबोधनकाळाचे अपत्य असलेल्या धर्मनिरपेक्षतेची ग्वाही आहे. इथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारण्यात आलेल्या राज्यघटनेत 'सेक्यूलर' या संज्ञेचा प्रास्ताविकामध्ये अगर घटनांतर्गत अशा कोणत्याही विभागात उल्लेख केलेला नव्हता. मूळ घटनेत 'सेक्यूलर' ही संज्ञाच नसल्याने त्याचा अभिप्रेत असलेला अचूक अर्थ घटनाकर्त्यांनी विशद करण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला नाही. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या 'उद्दिष्टे व प्रयोजन' मध्ये एवढाच उल्लेख आहे की 'सेक्यूलरिझम' सारखी उच्च तत्त्वे प्रकटपणे घटनेत नमूद करणे एवढेच प्रयोजन आहे. परंतु सेक्यूलरिझम या संज्ञेमध्ये काय अभिप्रेत आहे ते मात्र सांगितलेले नाही. प्रबोधनकाळाच्या पार्श्वभूमीवरून विचार करता आपल्या सेक्यूलर घटनेची पुढील वैशिष्ट्ये सांगता येतील. (१) राज्यसंस्था एक राजकीय संघटना या नात्याने माणसा-माणसांमधील सामाजिक संबंधाशी बांधील आहे. माणूस ईश्वराशी बांधील नाही. (२) अंत्योदय हे उद्दिष्ट असून व्यक्तीचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय उत्कर्ष हे प्रयोजन आहे. (३) राज्यसंस्थेचा अधिकृत धर्म नाही आणि नागरिकांमध्ये धर्माधारित भेदभाव केलेला नाही. (४) व्यक्ती व संस्थाना धार्मिक आचार-विचार-उच्चारस्वातंत्र्य आहे. पण त्यावर समाजहितैषी असे निर्बंधही आहेत. (५) समान नागरी कायदा अंमलात आणण्याचे उद्दिष्ट आहे. (६) विवेकाधारित, विज्ञाननिष्ठ, मानचतावादी दृष्टीचा विकास करण्याचा आग्रह आहे. यापैकी समान नागरी कायदा हा समता व धर्मनिरपेक्षता यांचा प्राण आहे. असा समान नागरी कायदा मात्र न्यायालयकक्षाबाह्य अशा मार्गदर्शकतत्वांमध्ये समाविष्ट करण्यात आला तर धर्मस्वातंत्र्याला न्यायालयकक्षांतर्गत अशा मूलभूत हक्कांमध्ये स्थान देण्यात आले. स्वातंत्र्योत्तर पन्नास वर्षांतही समान नागरी कायदा अस्तित्वात येऊ शकला नाही. हा घटनाकर्त्यांचा अपेक्षाभंगच असे म्हणावे लागेल. दिवसेंदिवस परिस्थिती प्रतिकूलच होत चालली आहे. समान नागरी कायद्याच्या दिशेने त्राटचाल या दृष्टीने १९८५ मध्ये महमद अहमद खान विरुद्ध शाहबानो बेगम खटल्यात 'इद्दतच्या कालखंडानंतर घटस्फोटित महिलांना तिच्या मुस्लिम पतीने पोटगी दिली पाहिजे' असा महत्त्वपूर्ण निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला होता. कलम ४४ हे एक 'निःसत्त्व तत्त्व' (dead letter) झाले आहे म्हणून न्यायालयाने खेदही

प्रगट केला. समान नागरी कायद्याच्या आवश्यकतेवर भर देत असताना, सन्माननीय न्यायमूर्ती म्हणतात : "A common civil code will help the cause of national integration by removing disparate loyalties to laws which have conflicting ideologies... a beginning has to be made if the Constitution is to have any meaning."²

१९८५ मधीलच मेसर्स जॉर्डन डेंगडे विरुद्ध एस. एस. चोप्रा खटल्यातही सर्वोच्च न्यायालयाने धर्म-जात विरहित समान नागरी कायद्याची आवश्यकता प्रदिपादिली होती. याबाबतीत पुढाकार घेण्याचे आवाहन विधिमंडळाला केले होते. पण सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णयच आमच्या शासनकर्त्यांनी निष्फळ ठरवून, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायमूर्तीनाच नव्हे तर घटनाकर्त्यांनाही मान खाली घालावयास लावले. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर मुस्लिमांचा विरोध तीव्र झाला. त्यांची प्रतिक्रिया संविधानालाच आव्हान देणारी होती. त्यांच्यासमोर केंद्र सरकारने शरणागती पत्करून १९८८ मध्ये 'मुस्लिम स्त्रिया, तलाक अधिकाराचे संरक्षण' हे विधेयक मंजूर केले. तलाकाबरोबरच 'स्त्रीला मेहेर व इद्दतचा पैसा मिळाला नसल्यास तो मिळवून देणे, ती निर्धन असल्यास तिच्या माहेरच्या नातलगांकडून तिला पोटगी देववणे, असे नातलगच नसल्यास अगर पोटगी देण्यास ते समर्थ नसल्यास वक्फ बोर्डाकडून ती मिळवून देणे' हे उद्दिष्ट असलेल्या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर झाले आणि समान नागरी कायद्याला तिलांजली मिळाली.

घटनाकर्त्यांनी मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीची ज्यांच्यावर जबाबदारी सोपविली आहे व मार्गदर्शक तत्त्वे कृतीत आणण्याचे कर्तव्य ज्यांना पार पाडावयाचे आहे, त्या शासनसंस्थेनेच मार्गदर्शक तत्वांच्या विरुद्ध निर्णय घेण्यास प्रारंभ केला, तर कुंपणाने शेत खाण्यासारखे अगर संरक्षकच भक्षक ठरल्यासारखे होणार आहे. अशा परिस्थितीत भारतीय समाजात सुधारणेला आशाच राहणार नाही. समताधिष्ठित समाजरचनेला वाव मिळणार नाही. म्हणूनच समाजसुधारणेची गरज स्पष्ट करताना डॉ. आंबेडकर इशारा देतात की, "मानवी संबंधातसुद्धा आपापल्या धर्मशास्त्रानुसार वागण्याची मुभा नागरिकांना दिली गेली तर हा देश सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत गतिशील न राहाता स्थितिशील होईल."³

सामाजिक-आर्थिक लोकशाही मजबूत झाली तरच राजकीय लोकशाही

टिकू शकते, खरी समता प्रस्थापित होऊ शकते, हे सर्वमान्य आहे. डॉ. आंबेडकरांनी घटनासमितीतील आपल्या ऐतिहासिक अशा समारोपाच्या भाषणात 'इशाराच दिलेला आहे की सामाजिक-आर्थिक बाबतीत समता प्रस्थापित करण्याची टाळाटाळ आपण दीर्घकाळ केली तर राजकीय लोकशाहीचे जीवित धोक्यात येईल. ही विसंगती नष्ट केली पाहिजे. नाहीतर या विसंगतीचा ज्यांना त्रास होतो असे लोक या घटना समितीने प्रचंड परिश्रम घेऊन उभी केलेली लोकशाहीची ही इमारत पाडून टाकल्याशिवाय राहणार नाहीत.' असे असतानामुद्धा घटनाकर्त्यांनी सामाजिक-आर्थिक न्यायाला पोषक अशी तत्त्वे मार्गदर्शक तत्त्वात आणली तर न्यायालयकक्षांतर्गत अशा मूलभूत हक्कांमध्ये खाजगी मालमत्तेच्या हक्काचा समावेश केला. (आता तो अनुच्छेद ३००-अ मध्ये आणलेला आहे.) याचा परिणाम असा झाला की मार्गदर्शक तत्त्वांच्या कार्यवाहीसाठी संसदेने कायदे करावयाचे, मूलभूत हक्कांची पायमल्ली होते म्हणून नागरिकांनी न्यायालयाकडे धाव घ्यावयाची, मूलभूत हक्क पवित्र, अनुल्लंघ्य मानून न्यायालयाने बहुसंख्य खटल्यात शासनाविरुद्ध निर्णय द्यावयाचे, मग संसदेने घटनादुरुस्ती करावयाची, दुरुस्तीविरुद्ध न्याययंत्रणेने निर्णय द्यावयाचे - पुनः संसदेकडून घटना दुरुस्ती करावयाची अशा रीतीने न्यायालय व संसद यांच्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात रस्सीखेचच सुरू झाली. या संघर्षाचा प्रारंभ १९५० मधील चंपकम् दोस्त्राजन खटल्याने झाला. व्यावसायिक शिक्षणाची संधी समाजातील सर्व थरातील लोकांना प्राप्त व्हावी म्हणून त्यावेळच्या मद्रास राज्याने केलेला कायदा, मूलभूत हक्क अपरिवर्तनीय व अनुल्लंघ्य आहेत या कारणास्तव सर्वोच्च न्यायालयाने रद्दबातल केला. त्यानंतर ब्रिजभूषण (१९५०) व रोमेश थापर (१९५०) या खटल्यातही सामाजिक न्याय संकल्पनेला गौण लेखून सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत हक्काचा पाठपुरावा केला. परिणामी संसदेने अनुच्छेद ३६८ नुसार पहिली घटनादुरुस्ती केली. नंतर एफ्. एन्. बलसारा (१९५१), कामेश्वरसिंग (१९५२) व शंकरीप्रसाद (१९५२) या खटल्यांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने मार्गदर्शक तत्त्वांना प्रमुख स्थान दिले. पण बेला बॅनर्जी (१९५४) आणि द्वारकादास श्रीनिवास (१९५४) या दोन खटल्यात न्यायालयाने मूलभूत हक्कांना प्राधान्य देऊन मार्गदर्शक तत्त्वांना गौण स्थान दिले. तेव्हा प्रतिफलाबाबतचा (मोबदला) न्यायालयाचा अधिकार काढून घेण्यासाठी चौथी घटनादुरुस्ती झाली (१९५५). मोबदला किती द्यावा या बाबतीतले न्यायालयाचे

अधिकार या दुरुस्तीनुसार मर्यादित करण्यात आले. पुनः वज्रावेलू मुदलियार खटल्यात (१९६५) सर्वोच्च न्यायालयाने मोबदला याचा अर्थ बेला बॅनर्जी खटल्याप्रमाणेच 'न्याय्य समप्रमाण' (just equivalent) असा लावला. 'सांप्रत विक्रय मूल्यानुसार प्रतिफल' असा निर्णय न्यायालयाने दिला. मेटल कार्पोरेशन खटल्यातही (१९६७) न्यायालयाने असाच निर्णय दिला. सज्जनसिंग खटल्यात तर १७ व्या घटनादुरुस्तीलाच आव्हान देण्यात आले. सर्वोच्च न्यायालयाने मात्र ही घटनादुरुस्ती वैध ठरविली. गोलखनाथ खटल्यात (१९६७) पहिल्या, चौथ्या, व १७ व्या घटनादुरुस्तीलाच आव्हान देण्यात आले. या ठिकाणी न्यायालय व संसद संघर्ष पराकोटीला पोहोचला. प्रस्तुत खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने सहा विरुद्ध पाच मताने शंकरप्रसाद व सज्जनसिंग खटल्यातील आपले निर्णय रद्दबातल ठरविले. पहिल्या, चौथ्या व सतराव्या घटनादुरुस्तीमुळे मूलभूत हक्कांचा संकोच होतो. तथापि या खटल्यात, पूर्वीच्या दुरुस्त्या असल्यामुळे त्यांना वैध ठरविण्यात आले. मात्र यापुढे मूलभूत हक्कात कोणताही बदल संसदेला करता येणार नाही असा निर्णय न्यायालयाने दिला. या निर्णयामुळे घटनाच धोक्यात आली. सामाजिक-आर्थिक पुनर्रचनेसाठी शांततामय मार्गाने मूलभूत हक्कात परिवर्तन शक्य नसेल, तर क्रांती हा एकमेव मार्ग शिल्लक राहातो. या आपत्तीतून मार्ग काढण्यासाठी २४ व्या घटनादुरुस्तीची (१९७१) गरज भासली. दरम्यान १९७१ मधील शांतिलाल मंगलदास खटल्यात कलम ३१(२) मधील प्रतिफलाचा अर्थ स्पष्ट करताना, न्याय्य समप्रमाणाची कल्पना न्यायालयाने त्याज्य ठरविली. ही रक्कम ठरविण्याचा अधिकार न्यायालयाला नाही हे न्यायमूर्तीनीच सांगितले. प्रस्तुत निर्णयामुळे दोन गोष्टी साध्य झाल्या. घटनादुरुस्तीचा आदर न्यायालयाने ठेवला, समाजहितार्थ केलेल्या योजनांना पुष्टी दिली.

आर. सी. कूपर खटल्यात (१९७०) चित्र नेमके बदलते. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामागील व्यापक सामाजिक हिताचे, म्हणजेच मार्गदर्शक तत्त्वातील ३८, ३९ व ४१ या कलमांच्या पूर्तीचे प्रयोजन न्यायालयाने लक्षात घेतले नाही. गोलखनाथ खटला, आर. सी. कूपर खटला व संस्थागिकांच्या तनख्याबाबतचा खटला यात न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयामुळे २४ वी घटनादुरुस्ती (१९७१) झाली. तसेच मूलभूत हक्कांना प्रसंगी मुरड घालून मार्गदर्शक तत्त्वांना प्राधान्य मिळावे म्हणून २५वी घटनादुरुस्ती (१९७१) झाली. नंतर अतिशय गाजलेल्या केशवानंद भारती खटल्यात (१९७३) न्यायालयाने गोलखनाथ खटल्यातील

आपले निर्णय पूर्णपणे बदलले. ससदेचा घटनादुरुस्तीचा (मूलभूत हक्कांसह) मार्ग निर्वेध केला. मात्र घटनेची मूलभूत चौकट बदलता येत नाही असे बंधन घातले. त्यानंतर १९७६ मध्ये ४२ वी घटनादुरुस्ती झाली. यानुसार मूलभूत हक्कातून मालमत्ता हक्काचे विलोपन झाले. विभाग १२ मधील ३००-अ मध्ये त्याचा समावेश झाला. अशा रीतीने मालमत्ता हक्क प्रकरण तात्पुरते निकालात निघाले. नंतर मिनवर्हा मिल खटल्यात (१९८०) ४२ व्या घटनादुरुस्तीतील काही भागाला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले. मूलभूत हक्कांच्या चौकटीत राहूनच मार्गदर्शक तत्वांची कार्यवाही झाली पाहिजे असा दंडक न्यायालयाने घातला. तसेच ३६८ या कलमानुसार झालेल्या घटनादुरुस्तीला न्यायालयात आव्हान देता येते असाही निर्णय दिला. त्यानंतर बसंतीबाई खटल्यात (१९८४) अनुच्छेद ३१ मूलभूत हक्कातून काढून टाकलेला असला तरी मालमत्ताधारकाला मालमत्ता काढून घेतल्यास पुरेसा मोबदला देण्याची सरकारची घटनात्मक जबाबदारी आहे असा निर्णय मुंबई उच्च न्यायालयाने दिला. याचाच अर्थ खाजगी मालमतेच्या हक्कांचा समावेश आता अनुच्छेद ३००-अ मध्ये केलेला असला तरी त्यामुळे मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलात आणण्यास अनुकूल वातावरण तयार झाले असे मात्र होत नाही. दुसरे असे की या अनुच्छेद ३००-अ चा संबंध मूलभूत हक्कातील अनुच्छेद २१ च्या संदर्भातून विचार करून न्यायालय पूर्वीप्रमाणेच मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीस हानी पोहोचेल असा निर्णय देऊ शकते. संविधान अंमलात आल्यापासून जो वाद अगर संघर्ष सुरू झाला त्याचे मूळ कारण म्हणजे घटनांतर्गत विसंगतीच आहे.

समता मूल्याचा समावेश मूलभूत हक्कात केलेला आहे हे योग्यच आहे. परंतु समता ममतेने कार्यवाहीत आणण्यासाठी आवश्यक अशा तरतूदी मात्र मार्गदर्शक तत्त्वात समाविष्ट आहेत. तसेच समतेचा हक्क व धर्मस्वातंत्र्य या दोहोंचाही समावेश मूलभूत हक्कातच करून आणखी एक विसंगती निर्माण करून ठेवलेली आहे. कलम २५ ते २८ 'धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार' या शीर्षकाखाली काही हक्कांचा उल्लेख आहे. कलम २५ मध्ये नागरिकांना धर्मस्वातंत्र्य आहे, तर कलम २६ मध्ये धर्माला स्वायत्तता आहे. नागरिकांना सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्तपणे प्रतिज्ञापन, आचरण व प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. अर्थात् काही निर्बंध आहेत. धर्म काय करू शकेल ते कलम २६ मध्ये, तर काय करू शकणार नाही ते कलम २७ व २८ मध्ये सांगितलेले आहे.

याच मूलभूत हक्कांमधील कलम १४ ते १८ मध्ये 'समतेचा अधिकार' या शीर्षकाखाली कायद्यासमोर समता, धर्म-लिंग-जात यासम कारणास्तव नागरिकांमध्ये भेदभाव करण्यास मनाई, सार्वजनिक सेवेत समान संधी इत्यादी हक्कांचा उल्लेख आहे. धर्मस्वातंत्र्यविषयक सर्वच कलमे न्यायालयकक्षांतर्गत अशा मूलभूत हक्कात समाविष्ट आहेत. धर्मस्वातंत्र्य व समताविषयक हक्कांचा समावेश मूलभूत हक्कात असल्यामुळे त्या दोहोंचा दर्जा समान ठरतो. पण एका बाजूला समतेचा पुरस्कार करून समान नागरिकत्वावर घटनेला झमला उभा करावयाचा व दुसऱ्या बाजूने सामाजिक संदर्भातसुद्धा धर्मदेशानुसार वर्तनाचे स्वातंत्र्य द्यावयाचे ही खरी विसंगती आहे. खरे म्हणजे धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकारामुळे समतातत्त्वाला बाधा येते. विविध धर्मांचे व्यक्तिगत कायदे आहेत. या कायद्यामुळे भारतीय नागरिकांमध्ये विषमताच विषमता आढळते. नागरिक या नात्याने समान असलेल्या भारतीय समाजात व्यक्तिगत कायदे गटागटांनुसार बदलतात. हिंदू व तत्सम नागरिकांना हिंदू कोड बिलानुसार विवाह, अज्ञानाचे पालकत्व, वारसा हक्क, दत्तक व पोटगी हे नागरी कायदे, तर मुस्लिमांना इस्लामप्रणीत व्यक्तिगत कायदे, ख्रिश्चन व उर्वरितांना आणखी निराळे कायदे. भारतीय समाजात समता आढळते ती फक्त गुन्हेगारी जगतात. कारण तिथे धर्माचा अडसर राहिलेला नाही. भारतीय दंडसंहिता, फौजदारी व्यवहारसंहिता इ. सर्व संहिता सर्व धर्मातील सर्व गुन्हेगारांना सारख्याच लागू पडतात. समता व धर्मस्वातंत्र्य दोन्ही मूलभूत हक्कातच आणून जी विसंगती निर्माण केलेली आहे ती दूर केली पाहिजे. अन्यथा भारतीय नागरिकांमध्ये काही हक्कांबाबत समता आहे. पण त्यांना समतेचा हक्क मात्र नाही आणि सर्व भारतीय नागरीक समान आहेत पण काही अधिक (किंवा कमी) समान आहेत असा निष्कर्ष निघेल. घटनेतील आर्थिक समतेविरुद्धची तरतूद, समान नागरी कायद्याचा अभाव इत्यादी पाहू जाता आज आपली अवस्था जॉर्ज ऑरवेल यांच्या 'अॅनिमल फार्म' या कांदबरीतील प्राण्यांसारखी झाली आहे. एकदा काय झाले सर्व प्राण्यांनी मालकाविरुद्ध बंड पुकारले, ते स्वतंत्र झाले. त्यांनी त्यांचे म्हणजे प्राण्यांचे स्वतंत्र राज्य स्थापिले. मग अशा राज्याची घटना तयार केली. त्या घटनेत एक वाक्य होते, 'सर्व प्राणी समान आहेत.' वरिष्ठ वर्गातील प्राण्यांना आणि बलशाही प्राण्यांना हे सहन झाले नाही. त्यांनी गुरगुरण्यास प्रारंभ केला. तेव्हा लगेच घटनेमध्ये 'सर्व प्राणी समान आहेत. पण काही प्राणी इतरांपेक्षा अधिक समान

आहेत. अशी दुरुस्ती करण्यात आली.

मूळ घटनेमध्ये कर्तव्यांचा उल्लेख नव्हता. ४२ व्या घटनादुरुस्तीनुसार मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश घटनेमध्ये करण्यात आला. पण कर्तव्यांना न्यायालयाकक्षाबाह्य ठेवण्यात आले. नागरिकांचे हक्क व त्यांची कर्तव्ये दोन्ही अविभाज्य असली पाहिजेत. हक्कांच्या कार्यवाहीसाठी घटनात्मक तरतूद आहे, मग कर्तव्य पालन केले नाही तर शिक्षेची घटनात्मक तरतूद का नको ? पण अशी तरतूद संविधानामध्ये आढळत नाही. म्हणजेच घटनाकर्ते हक्कांना प्राधान्य देतात, कर्तव्यांना गौण मानतात असे होते. हेच आपल्याला समाज व राष्ट्रजीवनात आढळते. हे खरे आहे की सामान्य कायदे करून घटनेतील जी कर्तव्ये अंमलात आणणे शक्य आहे ती सर्व म्हणजे राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे, भारताच्या सार्वभौमत्वाला व प्रादेशिक एकात्मतेला तडा जाईल अशी कृती न करणे, सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे, हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे, आवाहन केले जाईल तेव्हा देशाचे संरक्षण करण्यास सिद्ध राहणे, नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करणे इत्यादी, या बाबतीत सरकारने कायदे केलेलेही आहेत. शिक्षेची तरतूदही आहे. बरेच नागरिक ही कर्तव्ये पारही पाडतात. परंतु काही वेळा घटनेच्या रक्षणाची अंतिम जबाबदारी ज्या सर्वोच्च न्यायालयावर आहे ते सर्वोच्च न्यायालयच धर्मकारणास्तव अमुक कर्तव्य नागरिकांनी बजावले नाही तरी चालेल असे सांगून कर्तव्यापासून च्युत होण्यास मुभा देते. हा दुर्दैवाचा भाग आहे उदा. राष्ट्रगीत म्हणण्याबाबत “एखाद्या व्यक्तीची धार्मिक श्रद्धा नसेल किंवा धर्माकडून तसा आदेश नसेल तर राष्ट्रगीत म्हणण्याची सक्ती करता येणार नाही” असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने एका खटल्यात दिलेला आहे.

दुसरी बाब म्हणजे काही वेळा न्यायालय सर्वच कर्तव्यांचा संच कार्यान्वित करण्यात अडचणी येतील असा निर्णय देते. उदा. सूर्यनारायण चौधरी विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यात (१९८१) न्यायालयाने असा निर्णय दिलेला आहे की, कलम ५१ - मधील कर्तव्ये ही एकेका व्यक्तीने बजावण्याची आहेत. सार्वजनिक कर्तव्यांचे स्वरूप नसल्याने त्यांच्याबाबत वरचे न्यायालय खालच्या न्यायालयात आदेश देऊ शकत नाही.

आणखी असे की कर्तव्यांच्या अंमलबजावणीसाठी केलेल्या कायद्याने मूलभूत हक्कांवर गदा येते की नाही ते स्पष्ट झालेले नाही. शिवाय मूलभूत हक्क व मूलभूत कर्तव्ये यांच्यातील परस्पर संबंधाविषयी कुठेही विवेचन नाही. १९७६

मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या वेळी संसदेत जी चर्चा झाली, तेव्हा त्यावेळचे कायदामंत्री श्री. एच. आर. गोखले यांनी एवढेच सांगितले की, नागरिकांना कर्तव्याची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे व ही कर्तव्ये देशाच्या शैक्षणिक प्रक्रियेतील एक अविभाज्य अंग बनली पाहिजेत. पण अशा विचारांनी हक्क व कर्तव्ये यांच्यातील संबंधही स्पष्ट होत नाही किंवा कर्तव्यांचे पालन न केल्यास काय करावयाचे याचाही खुलासा होत नाही.

वर उल्लेखिलेल्या व इतरही अनेक विसंगती राज्यघटनेच्या प्रकृतीतच आहेत. त्याची पारंपरिक, व्यावहारिक व तात्त्विक कारणेही आहेत. या कारणांची मीमांसा या ठिकाणी करावयाची नाही. पण माणसाची स्वयंभू प्रतिष्ठा नजरेसमोर ठेऊन स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुता यांवर अधिष्ठित नवसमाज निर्माण करण्यासाठी विसंगती दूर करून संविधानामध्ये सैद्धांतिक सुसंवाद साधला पाहिजे. आता भारताने २१ व्या शतकात पदार्पण केले आहे. अर्धशतक ओलांडलेले आपले संविधान हे पहिल्या भारतीय प्रबोधनाचे फलित आहे. प्रबोधनाच्या चळवळीतून जे विचार व्यक्त झाले, जी कृती सुरू झाली, ज्या कृतींची अपेक्षा करण्यात आली, राजकीय-सामाजिक-आर्थिक-धार्मिक सुधारणांविषयी जी अपेक्षा बाळगण्यात आली ती संविधानाच्या चौकटीत शब्दबद्ध करण्यात आलेली आहे. पहिल्या प्रबोधनाच्या कालखंडातील प्रज्ञावंत व क्रियाशील बुद्धिवंत हे या संविधानाचे जनक होते. नंतरच्या कालखंडात संविधानाच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीमधून बुद्धिवंतांमध्ये आणि बुद्धिवंत व सामान्य जनता यांच्यामध्ये गंभीर मतभेद निर्माण झाले. आता आधुनिक मूल्यांची वीज भारतीय समाजात खेळवून समताधिष्ठित समाजरचनेचे लक्ष्य गाठण्यासाठी दुसऱ्या प्रबोधनाची आवश्यकता आहे. संविधानांतर्गत सैद्धांतिक सुसंगती व सुसंवाद हा त्याचा प्रारंभ बिंदू ठरेल.

१-ब-७, विश्रांतीनगर,
विठ्ठलवाडी, सिंहगड रस्ता,
हिंगणे खुर्द, पुणे ४११०५१

बी. आर. जोशी

टीपा

१. भारतीय लोकसभा चर्चाग्रंथ, खंड ७, पान नं. १५९-६०
२. जैन एम. पी. 'इंडियन कॉन्स्टिट्यूशनल लॉ', एन. एम. त्रिपाठी प्रा. लि. मुंबई, १९८७, पान ७४६

३०/बी.आर. जोशी

३. तत्रैव, पान ७४६
४. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : राइटिंग्ज अँड स्पीचेस" खंड १३
शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९९४, पान १२१६
५. सिव्हिल रिट पिटीशन नं. १३०८, दि. २८-८-८१ ए. आय. आर.
१९८२, राज. १.७